

ПАЎТОРНАЯ НАМІНАЦЫЯ ЯК ТЭКСТАЎТВАРАЛЬНЫ СРОДАК
У ПАЭЗІ Я. ЯНІШЧЫЦ

Важнейшымі для ідэйна-мастацкага сэнсу тэкстаўтваральнымі катэгорыямі з’яўляюцца цэласнасць і звязнасць, якія адлюстроўваюць змястоўную і структурную сутнасць тэксту (1, 43), суадносяцца з планам выражэння і планам зместу, выяўляюць унутраную і знешнюю формы вышэйшай камунікатыўнай адзінкі. І цэласнасць, і звязнасць тэксту суадносяцца з сістэмна-структурнай арганізацыяй мовы як будаўнічага матэрыялу, з якога ўтвараецца тэкст, але маюць розныя праекцыі і спосабы моўнага выражэння. Так, цэласнасць як латэнтная катэгорыя, абумоўленая канцэптуальнасцю тэксту, яго ідэйна-тэматычным зместам, апелятыўнай функцыяй, звязана з вертыкаллю моўнай сістэмы і валодае парадэгматычнасцю. Звязнасць -- катэгорыя, знешне выражаная, якая праяўляецца ў працэсе разгортвання тэксту і лінейнай паслядоўнасці элементаў і адносіцца да гарызанталі моўнай сістэмы і таму мае сінтагматычную характарыстыку (2, 41; 3, 146).

Паколькі цэласнасць знешне матэрыялізуецца ў звязнасці, якая праяўляецца праз знешнія, структурныя паказчыкі, то аб’ектам лінгвістычнага аналізу звычайна з’яўляецца звязнасць. Яна ствараецца разнастайнымі ўнутрытэкставымі сувязямі, якія класіфікуюцца паводле ўзроўневай арганізацыі тэксту, у адпаведнасці з выдзяленнем фанетычнага, марфалагічнага, лексіка-семантычнага, сінтаксічнага і стылістычнага ўзроўняў, важнейшым сярод якіх прызнаецца лексічны, паколькі яго адзінка – слова – з’яўляецца асноўнай камунікатыўнай адзінкай, што валодае намінатыўнай, сігніфікатыўнай, апелятыўнай і экспрэсіўнай функцыямі. У сувязі з гэтым галоўным знешнім, структурным паказчыкам звязнасці тэксту, у тым ліку і мастацкага, з’яўляюцца разнастайныя паўторы. Паўторы могуць быць поўнымі, тоеснымі, калі паўтараецца адна і тая ж моўная адзінка (падваенне, анафара, эпіфара, анаэпіфара), субстыпыйнымі, замяшчальнымі (дэйктычны, сінанімічны, асацыяцыйны, тэматычны паўторы), частковымі (каранёвы, афіксальны, гукавы паўторы).

Мэтай нашага даследавання з’яўляецца вызначэнне разнавіднасцей частковага паўтору і яго стылістычнай ролі ў паэтычных творах Я. Янішчыц.

Найбольш цікавымі, частымі і разнастайнымі ў вершах Я. Янішчыц з’яўляюцца каранёвыя паўторы. Гэта адзін з самых арыгінальных відаў паўтору, у якім сумяшчаюцца вертыкальная і гарызантальная ўласцівасці тэксту, спалучаюцца парадэгматычная і сінтагматычная характарыстыкі моўных адзінак. Паводле пазіцыі і размяшчэння ў паэтычным радку яны бываюць кантактныя і дыстантныя.

Кантактныя паўторы, акрамя звязнасці, выконваюць ролю ўзмацнення сэнсу і ідэйнай значнасці паўтораных слоў: *А вечарам, на схіле зоркі, Прымроіцца ў пустым акне, Што клічаш ты не цень мой горкі, А з жыта – жытнюю!* – мяне [4, 176]; *На год паменеў дзень, Ды стаў яшчэ выразней. А цененькі мой цень Перад табой, што вязень* [5, 179]; *А той заліў – увесь спакой... Сутоіўся ён, зыбікі... Жывуць сваёю талакой І рыбакі, і рыбікі...* [5, 81]; *Сышліся бур і стрэлаў стрэлкі* [5, 138]; *Бы спрэс грамы і грамавержцы, Каменні, крушні, ацюкі...* [5, 142]; *Бы па снезе іду басанож – Скрушина сцелецца сцежка ў Прылуці* [5, 152]. Як бачна з прыкладаў, функцыя актуалізацыі сэнсу, ўзмацнення значэння паўтораных каранёў прэваліруе над структурнай роляй, функцыяй звязнасці гэтага паўтору. У пэўнай ступені тут праяўляецца, відавочна, і віртуозная “гульня” слоў, слоўная пацеха, забаўка мастака, які ўмела “жангліруе” словамі.

Дыстантны паўтор выконвае ў першую чаргу функцыю звязнасці, ён аб’ядноўвае адасобленыя, размешчаныя на пэўнай адлегласці, адзінкі тэксту, спалучае іх паміж сабой, у выніку чаго ўзмацняецца іх значэнне і роля ў раскрыцці зместу маўлення: *Добры час. І добры лад. Дабрыня насцелю сцеле* [5, 34]; *З сярпочкамі ды з віламі, З кажнюткага жытла –*

Тут вёсачка Цярпілаўка Спявала і жыла [5, 43]; Снег іскрыўся і віхрыўся, Замятаючы сляды. Чарнавую ноч сляпілі Снегавыя матылькі; Снежкі хлёткія ляпілі За спіною дружбакі [5, 124]; Турботная нагода – Каваць і выпраўляць. Паэт – каваль народа, Інакш нашто каваць! [5, 107]; Напэўна, шчасце ў мяне не па ўзросту. Хістаецца ў руках чаша з бяросты..Ты адыходзіш святочна і проста. Забіраеш радасць і сон. Да захмялення пахне табою чаша бяроставая, У якой недапіты бярозавы сок... [5, 75].

Вельмі разнастайнымі з’яўляюцца каранёвыя паўторы і паводле сваёй структурна-граматычнай характарыстыкі, якая дазваляе выдзеліць наступныя іх тыпы: паўтор аднакаранёвых назоўнікаў: Даносчыкам да твару ліпкі бруд, Пры дапамозе іхняе брыднечы Выносіліся словы, як прысуд [5,56]; Як жыцця твайго палова – Выспеў жыта жоўты край [5, 74]; Віна з маной, з фарцоўкаю – няпраўда І з чамярыцай чэмер над руку? [5, 52]; назоўніка і прыметніка: То буслікі на розуме, то гусі, То сціплы ўзор радзімага радна [5, 49]; Узвейны ветрык легкавейны, Пакажа сцезку напасткі [5, 41]; Аб масе. З якой такой няроўнае натуры І ў чым бы чалавек ні награшў – Мяне хвалюе масавасць культуры, Як масавы, зацюканы нашў [5, 57]; назоўніка і дзеяслова: Звіняць гадоў званы: Да каласочка колас. Між мудрай гаманы Ваш чую голас [5, 98]; Ляціць ракета. І лятун. Усім хапае месца [5, 54]; Гукаю я ў бяссоннай, вялай зморы Далёкі май, світалінкі адлег. Але наўкол – ні гук, ні апоры, Нібы мяне ўкапалі ў жорсткі снег [5, 70]; назоўніка і дзеепрыметніка: Гамоніць Палессе. Гудзе Панямонь. Шугае дубняк адубелы [5, 65]; Бор чарніцамі зачэрнены І мадзеоць мурагі [4, 151]; назоўніка і дзеепрыслоўя: А ў наступ шлі адны, бадай што пешкі, Апешыўшы шанюўных гледачоў [5, 54]; назоўніка, прыметніка і дзеяслова: Нібы старонку перагортваю Жыцця назад. І раніць слых. Жывуць, жывуць у сэрцы мёртвыя, Іх, можа, болей, чым жылых [5, 120].

Паводле колькасці кампанентаў каранёвага паўтору, які выкарыстоўваецца ў вершах Я. Янішчыц, вызначаюцца: двухкампанентныя паўторы: Жыццё, жаданне, жыта Ў адзін зліюцца хор [5, 119]; Сінее крытыка ад злосці: Куды ні глянь – крытыкуны! [5, 48]; Ляціць ракета. І лятун [5, 54]; трохкампанентныя: Жывіце і любіце, Свой беражыце дом.. / Была ў жыцці я веснай І лёгкаю на ўзмах Над соснамі – у лесе, Над жытам – у палях [5, 67]; Апавяданне пра жытнёвы сноп. Як жыцця твайго палова – Выспеў жыта жоўты край [5, 74]; А золата таго, што лістападу: О залаты, сляпучы падаліст! .. Пяе сасна. Шуміць сівы быльнэг. А гэтая пясчаная дарога Азалаціла з галавы да ног! [5, 65]; чатырохкампанентныя: Гукавыя нервы. Скрозь машынны і ракетна-гукі Век, што дагукаўся да памінак, Я лаўлю вас, цёмных спратаў гукі, Гукі адгрымелых вечарынак [5, 56].

Як паказвае аналіз прыкладаў, часцей сустракаюцца двухкампанентны і трохкампанентны паўторы. Па меры павелічэння колькасці аднакаранёвых адзінак узмацняецца сэнсавая напоўненасць паўтараемых лексем, павышаецца іх роля ў раскрыцці ідэйна-тэматычнага зместу верша.

Сэсавым цэнтрам, “ядром” групы паўтараемых аднакаранёвых адзінак рознай часцінамоўнай прыналежнасці з’яўляюцца, як правіла, субстантыўныя намінацыі (жыццё, гук, снег, маса, званы, ветрык, снег, цень і інш.), што абумоўлена іх максімальнай субстанцыяльнасцю, прадметнасцю выражэння і неабходна для стварэння нагляднасці апісання і выяўленчай выразнасці.

У асобную групу мэтазгодна вылучыць ужыванне аднакаранёвых вытворных слоў з рознымі прэфіксальнымі і суфіксальнымі элементамі. У іх ліку дзеяслоўныя намінацыі: Тут, дзе ласкава павераць на слова, Але правераць затым на плячо [5, 58]; Прашу. І не ўмею высока прасіць, Тым болей выпрошваць пашчоты [5, 78]; Не пакахаўшы, адкахалі І толькі песняю жылі?! [5, 108], субстантыўныя: Франтавікі, Баяны, аднасельцы, Насельнікі аблок і гарадоў... [5, 46]; Ні спачуванняў тых, ні перашкоды, Ні адчування смутку, ні віны [5, 22]; На паверцы стаім, на праверцы, Растапляючы камень і лёд [5, 113].

Па-майстэрску выкарыстаны каранёвы паўтор садзейнічае ў многіх выпадках раскрыццю ўнутранай формы слова, ужо страчанага ў мове або забытага першапачатковага значэння каранёвай марфемы: Відаць, ад жалю, ад жалейкі Было з’явіцца мне на свет. / Жыву. Не жалюся [5, 86]; Вы чуеце: гуркоча ў небе гром, [5, 126].

Працэс “ажыўлення” ўнутранай формы паэтэсай нельга атаясамліваць з лінгвістычнай працэдурай этымалогіі слова, гэта ў многіх выпадках мастацкае збліжэнне сэнсу сугучных слоў, якое выклікае пэўныя асацыяцыі паміж імі і садзейнічае актуалізацыі іх значэння: *Журавы гуртуюцца журліва, І чарнее карань у сасны..* [5, 60]; *Прадзеда светка ці слова світае? Гэта агонія а ці агонь:* [4, 207]. ; *Шаломам шалаша Атуліцца давер.(А я да вас ішла Па міласці, уверх4, 231).*

Аўтарскія пошукі найбольш ёмістай формы выражэння мастацка-вобразнага сэнсу паэтычнага радка часта набліжаюцца да “гульні” слоў. Асабліва гэта паказальна пры супастаўленні апелятыўнай і анамастычнай лексікі: *Ці не Ваша выслалася поле Зеленае, як палын-віно, Ад балады віцебскай, ад болю, Ад сяннога гарадка Сянно* [5, 106]; *Якое дзіўнае сугучча У сонца, росаў і Расон!* [5, 111]; *Нацяты нервы сэрцаў і планет. І новы ўжо Раскольнікаў бунтуе. На астраўкі расколваецца свет. Якая ж прыгажосць яго ўратуе?* [5, 44].

Паэтычная інтуіцыя дапамагае Я. Янішчыц супаставіць і семантычна зблізіць сугучныя або блізкагучныя словы, аманімічныя і паранімічныя лексемы, арыгінальнае спалучэнне якіх атрымлівае новы, нечаканы сэнс, надае вершаваным радкам выяўленчую выразнасць і вобразнасць. Пры гэтым могуць збліжацца назвы прыроднай з’явы і яе ўласцівасці: *Грозны гром над сцежкай пасваволіць. Град нязваны грады пасячэ..*[5, 141]; асобы і яе характарыстыкі: *Так светла і завозна ў прыродзе! Грыбною цішай дыхаюць бары... І сумна, што гурмою на зыходзе Вяселья ў вёсцы ішкаляры* [5, 32]; прадмета і ўласцівасці: *А цыганы апошняю апратку Выманьваюць без сораму ва ўдоў* [5, 46]; рэаліі і дзеяння: *Між калючых ліловых ажын, Дзе адправіла лета дажынкі, Зашкадуюся першых хмурын Да буйной накіпелай дажджынкі* [5, 156]; канкрэтнага прадмета і адцягненай з’явы: *Цётка Ліда сноў калгасных Назбірала мне снапок* [5, 74]; адцягненай з’явы і дзеяння: *Але прыслухайся, як дыша І як пяе душы струна* [5, 33]; *Вось ізноў не сціхае стыхія – Дзве нядзелі бушуюць дажджы* [5, 71]; адцягненай з’явы і ўласцівасці: *Пара начэй ўлюбёных і вяселляў. Для ішкаляра – уражлівы урок* [5, 35]; канкрэтнага і адцягненага дзеяння: *Ты ад расколу свет не абароніш, Дык дзякуй хоць за тое, што аброніш Шчымлівы і распытлівы пагляд* [5, 94]; *І сцэлецца ў цішы Сяброўская размова, І спеліцца ў душы Купалавае слова* [5, 144].

Адным з відаў частковага паўтору з’яўляецца афіксальны, як правіла, прэфіксальны, паўтор. Аналіз вершаў дае падставу сцвярджаць, што Я.Янішчыц надае яму асаблівую ўвагу. Гэты від паўтору актуалізуе значэнне афіксальных марфем, дазваляе супаставіць словы з бліскім словаўтваральным афармленнем, садзейнічае рытмізацыі маўлення, яго сэнсавай і гукавой выразнасці. Найчасцей у ім удзельнічаюць словы з аднатыпным граматычным афармленнем – назоўнікі: *Зноў праплывуць у змене дзён Прыборкі, Прысухі, Прылукі* [5, 40]; *... Не тыя, не тыя – дажынкі, дакоскі. І рук не хапае, і хлудзяць дажджы* [5, 50]; *Няхай цябе не мучыць, Хай лепшаму навучыць Раздвоенасць, Расслоенасць, Расплаўленасць душы* [4, 173]; *Гэта ўсё – як праз лісце і дождж: Перазвоны гадоў, перастукі* [5, 152]; дзеясловы: *І запячэ, і зашчыміць, Як рана нажавая, У грозных водблісках зарніц Пара любові й жалю* [5, 76]; прыметнікі: *Не боль, не гром і не разлука, А – набалелая вышынь, А – нагрымелая трывога, А – высакосная ў цішы Незацугляная дарога* [5, 79].

Выкарыстанне пры афіксальным паўторы слоў з рознай часцінамоўнай прыналежнасцю ўзмацняе ступень выяўленчай выразнасці, паколькі адначасова накіравана на розныя граматычныя класы слоў. Гэта, як правіла, назоўнікі і дзеясловы: *Прабываецца праз першае лісце Празрыстасць думак і гукаў празрыстасць...* [5, 7]; *На паверцы стаім, на праверцы, Растваляючы камень і лёд. І прасвечваюць нашыя сэрцы Каліноўскі. Купала. Народ* [5, 113]; *Гэта ўсё – як праз дзіўныя сны: Не было ж ні сустрэч, ні разлукі. Ды ў зялёным канверце вясны Прысылалі мне сонца Прылукі* [5, 152].

Такім чынам, марфемны паўтор як выразны тэкстаўтваральны і сэнсаўзмацняльны сродак займае значнае месца ў паэзіі Я. Янішчыц. Арыгінальна, па-майстэрску ўплецены ў канву паэтычнага твора, ён дазваляе экспліцытна вызначыць, структурна выдзеліць найбольш значныя ў сэнсавых адносінах словы, умела абыграць сугучнасць іх знешняй формы і адметнасці значэння, нечаканасцю супастаўленняў абудзіць цікавасць і захапленне ўдумлівага чытача, яго жаданне адгадаць таямніцы мастацкага слова.

ЛІТАРАТУРА

- 1 Валгина, Н.С. Теория текста. Учебное пособие / Н.С. Валгина. — М.: Логос, 2004. — 280 с.
- 2 Бабенко, Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов / Л.Г.Бабенко. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. — 464 с.
- 3 Болотнова, Н.С. Филологический анализ текста. Учебное пособие / Н.С. Болотнова; 3-е изд., испр. и доп. — М.: Флинта: Наука, 2007. — 520 с.
- 4 Янішчыц, Я. Выбранае : Для стар. школьнага ўзросту / Прадм. М.І. Панковай/ Я.Янішчыц. — Мн.: Вышэйшая школа, 1998. — 271 с.
- 5 Янішчыц, Я. Выбранае / Уклад. А. Канапелькі і В. Коўтун / Прадм. Дз. Бугаёва / Я. Янішчыц. — Мн.: Маст. літ., 2000. — 351 с.

В.А.Ляшчынская (Беларусь)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ЯК НАЦЫЯНАЛЬНА-МАРКІРАВАНЫЯ АДЗІНКІ І КУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ КАМПАНЕНТ НАВУЧАННЯ

Як вядома, фразеалагізмы лаканічна, выключна дакладна, вобразна і выразна перадаюць думку, выражаюць пачуцці носьбітаў мовы, даюць ацэнку з'явам, дзеянням і нясуць інфармацыю. Да таго ж наяўнасць фразеалагізмаў у пэўных відах маўленчай прадукцыі чалавека выяўляе дасведчанасць яго як маўленчай асобы і нацыянальную адметнасць яго мовы. Усё гэта ды яшчэ вынікі навуковых даследаванняў беларускіх мовазнаўцаў акрэслілі месца фразеалогіі як самастойнага раздзела ў пачатку 70-х гадоў XX ст. сярод іншых раздзелаў навукі аб мове. Вось чаму ў сучаснай сярэдняй і вышэйшай школе фразеалогія стала прадметам вывучэння ў курсе сучаснай беларускай мовы, хаця, праўда, для знаёмства з фразеалогіяй і яе адзінкамі, напрыклад, у школьнай праграме адводзіцца толькі адна-дзве гадзіны [1]. Такая сітуацыя вымушае кожнага настаўніка беларускай мовы, як, дарэчы, і рускай, трымаць на кантролі гэтае пытанне з мэтай пастаяннага ўзбагачэння фразеалагічнага запasu мовы вучняў, а значыць распрацоўваць сваю сістэму работы па вывучэнні і авалоданні фразеалагічнымі багаццямі мовы ад 5 па 11 класы.

З улікам новых дасягненняў у вывучэнні мовы ўвогуле і фразеалогіі ў прыватнасці, асабліва з прычыны новых падыходаў да даследавання фразеалагізмаў асобнай мовы і параўнання і супастаўлення іх у розных, новых метадаў іх даследавання, аналізу і апісання ў лексіграфічнай літаратуры, зразумела, што і ў школьнай практыцы павінны калі не мяняцца, то ўлічвацца тое новае, што кардынальна зменіць ведацэнтрысцкі прынцып вывучэння фразеалогіі.

Вось чаму для паспяховага вырашэння задач навучання фразеалогіі ў школе і найперш для авалодання фразеалагічнымі адзінкамі мовы, выпрацоўкі правілаў і законаў іх выкарыстання, функцыянавання ў мове носьбітаў мовы ў адпаведнасці з задачамі, умовамі і мэтамі маўлення варта засяродзіць увагу на тым галоўным, што стане стрыжнем, асновай арганізацыі вучэбнага працэсу адносна гэтага раздзела навукі аб мове. Такімі стрыжнямі з'яўляюцца асобныя характарыстыкі фразеалагічных адзінак, якія сталі вядомымі дзякуючы сучаснай кагнітыўнай лінгвістыцы, у межах якой дастаткова актыўна абмяркоўваюцца моўныя механізмы атрымання інфармацыі, яе апрацоўкі і захоўвання ў нашай свядомасці ў адпаведных кагнітыўных “упакоўках”, сярод якіх належнае месца займаюць фразеалагізмы, у якіх у працэсе ўскосна-вытворнай намінацыі ажыццяўлення другасная перапрацоўка ведаў, іх імплікацыя інтэрпрэтацыі, камунікацыйна-прагматычнае і этнакультурнае ўзбагачэнне. Гэта азначае, што, па-першае, фразеалагізмы – нацыянальна-маркіраваныя адзінкі, па-другое, яны з'яўляюцца адным з важнейшых культуралагічных кампанентаў навучання мове. Разгледзім кожнае палажэнне больш падрабязна, хаця на практыцы яны цесна ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены.

Фразеалагізмы акумулююць культурны патэнцыял народа-носбіта пэўнай мовы і стваральніка гэтых адзінак, а таму яны з'яўляюцца нацыянальна спецыфічнымі адзінкамі. Як заўважае В.М. Тэлія, “сістэма вобразаў, замацаваных у фразеалагічным складзе мовы, служыць